

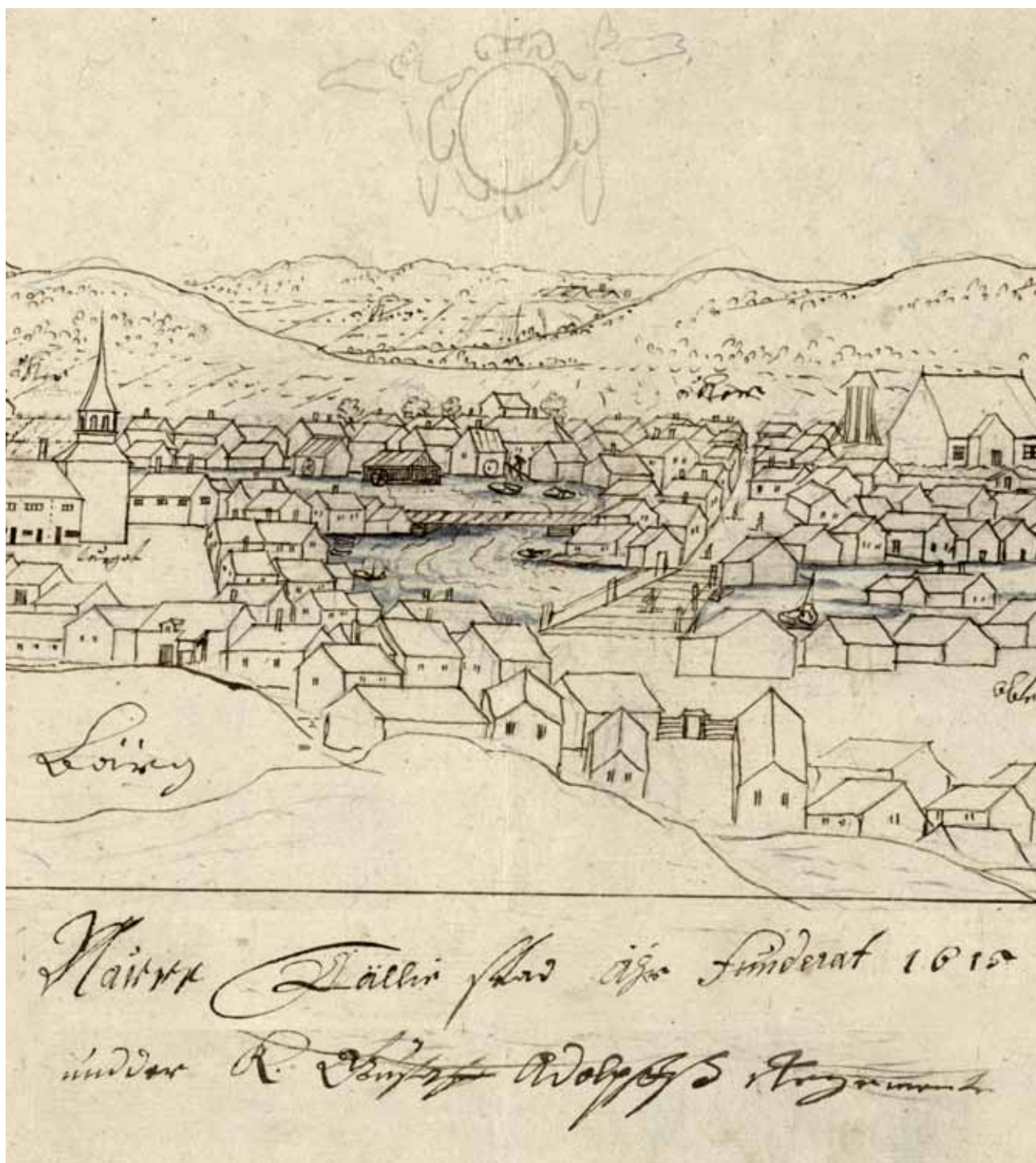
Roslagens

Fornminnes- och Hembygdsförening

Program och information 2019

Fornminnes-
föreningen

Fortifikationslöjtnanten Henrik Haijs teckning av Norrtälje 1664. Texten lyder: Närre Tällie stad ähr funderat 1615 under K. Gustaf Adolphss Regemente.

Kallelse till Roslagens Fornminnes- och Hembygdsförenings årsmöte 20 mars 2019

Årsmötet hålls i Kafé Smedjan på Pythagoras Industrimuseum, Verkstadsgatan 6, onsdagen den 20 mars 2019 kl 19.00. Efter årsmötesförhandlingarna presenterar Göran Hedberg en ljudupptagning från 1974 där hembygdsvetaren Manfred Ohlsson berättar om rysshärjningarna 1719.

Ett "jubileumsår"

Vår förhoppning att 2018 skulle bli början på något nytt - en nystart för Roslagsmuseet - kom på skam. I stället kom året att beteckna slutet på en era. Lennart Jansson, som varit Fornminnesföreningens drivande kraft i mer än 50 år, avled i mitten av januari, bara några dagar efter sin 90-årsdag.

Lennart blev medlem i föreningen 1967, och efter bara ett år blev han dess ordförande. Han var med och drog upp riktlinjerna för stiftelsen Roslagsmuseet som 1972 tog över ansvaret för kommunens museiverksamhet. Sedan föreningen sluppit det tunga ansvaret för museet kom föreningen under Lennarts ledning att allt mer bli en kultur- och bildningsförening med allt vidare intresseområden. Utan Lennart Janssons insatser är det knappast troligt att Roslagens Fornminnes- och Hembygdsförening skulle ha överlevt ända till i dag.

Under året har föreningen arrangerat en stadsvandring och fyra föreläsningar, varav en i samarbete med Bibliotekens vänner. Föreläsningen, som handlade om de arkeologiska utgrävningarna sommaren 2017 på Arsta gårde, drog stor publik. Under året återupptog föreningen också traditionen med kyrkogårdsvandring vid Allhelgonahelgen - en tradition som en gång introducerats av Lennart Jansson.

Året 2018 var också det stora jubileumsåret då både vår egen fornminnesförening och Söderby-Karls hembygdsförening fyllde 100 år. Vädret var det bästa tänkbara och en stor skara sökte sig till Museiparken den 25 augusti för att fira 100-årsdagen med ett gammaldags hederligt kaffekalas. På eftermiddagen kunde de som ville åka upp till Söderby-Karl och fortsätta firandet på Eriksskulle. Där hade man ordnat med riktigt genuin folkparksstämning med tombola, dans och servering.

Ett annat "jubileum", som kanske inte är så mycket att fira, är att Roslagsmuseet stått stängt och tillbommat med uppbrutet golv i tio år. Under 2017 tecknade stiftelsen Roslagsmuseet ett avtal med Norrtälje kommun, där stiftelsen hyrde ut museibyggnaden till

kommunen under en längre kontraktstid. Anledningen var att kommunen sade sig omöjligt kunna bidra till att restaurera och sätta byggnaden i stand utan att man ägde eller på annat sätt disponerade den. Som vi påpekat många gånger strider detta mot själva idén bakom den kommunala stiftelsen Roslagsmuseet. Grunden för hela stiftelsen var att Roslagens Fornminnes- och Hembygdsförening skulle lämna sina fastigheter och samlingar till stiftelsen mot att kommunen bidrog till museets drift och underhåll.

Kommunen har nu hyrt faktoriets i över ett år, och än finns det inte någon plan för hur en restaurering ska gå till, eller en plan för hur byggnaden ska kunna användas.

Vi kan väl i efterhand konstatera att det samverkansstyre som haft makten i Norrtälje under den senaste mandatperioden visade ett betydligt större intresse för Roslagsmuseet då man satt i opposition. Vi får hoppas att de, när de nu återgått till den rollen, åter kommer att stödja museet lika bra som förra gången de satt i opposition.

Mycket glädjande är däremot det arbete som kommunens tjänstemän lagt ner på att skapa en fungerande museiorganisation. Under året har vi sett "paraplyorganisationen" *Norrtälje museer* födas. Den lovar mycket gott om den kan finansieras.

Året 2019 är också ett märkesår. Det känns kanske inte rätt att kalla det ett jubileum eftersom det är året då vi uppmärksammar att det är tre hundra år sedan Norrtälje brändes ner till grunden och ödelades av ryska trupper. Den 19 augusti 1719 gick inte bara staden, utan också mycket av stadens historia, upp i rök. Det gör att det kan vara svårt att få grepp om Norrtäljes tidigaste skeden. Märkesåret kommer att uppmärksammas av hembygdsföreningar över hela Roslagen, och flera av Fornminnesföreningens arrangemang under året kommer att ha anknytning till krigssommaren 1719.

Hans Landberg, vice ordförande

Program 2019

onsdag 20 mars

Årsmöte kl 19.00

Efter årsmötet dricker vi kaffe och lyssnar på Göran Hedberg som presenterar en ljudupptagning från 1974 där den legendariske hembygdsforskaren Manfred Ohlsson berättar om rysshärjningarna 1719.

Plats: Kafé Smedjan på Pythagoras Industrimuseum, Verkstadsgatan 6.

onsdag 24 april

Kring Norrtälje kyrka

Eva och Hans Landberg berättar om gamla Norrtäljebor och stadsmiljöer. Samling vid kyrkan klockan 18.00. Medlemmar fritt, övriga betalar 50 kronor.

onsdag 22 maj

I ryssens spår från hamnen till faktoriet

Stadsvandring med Hans Landberg. Promenaden tar cirka en timme och vi samlas på Sjötullstorget klockan 18.00. Medlemmar fritt, övriga betalar 50 kronor.

måndag 19 augusti

"Dagen då ryssarna brände ner Norrtälje - Ögonvittnena berättar"

Jakob Jakobsson och Anna Guttorp presenterar sin nya bok och sin forskning om vad som egentligen hände den 19 augusti 1719 då ryska trupper utan att möta motstånd lyckades bränna ner Norrtälje i grunden. Arrangemanget sker i samarbete med Norrtälje stadsbibliotek och Bibliotekens vänner. Plats och tid: Norrtälje stadsbibliotek klockan 19.00.

tisdag 24 september

Hur reste man förr?

Charlotte Brusewitz berättar, med hjälp av kartor och resejournaler, om färdvägar, postgång och gästgiverier i 1700-talets Roslagen. Plats och tid: Kafé Smedjan på Pythagoras Industrimuseum klockan 19.00. Entréavgift.

en kväll under hösten

Norrtälje hamn - en parentes i historien

Hans Landberg visar bilder och berättar om Norrtälje hamns historia. Plats och tid: Norrtälje stadsbibliotek. Arrangemanget sker i samarbete med Norrtälje stadsbibliotek och Bibliotekens vänner. Tid och datum är ännu inte slutligt bestämt. Se vidare information i Norrtälje kommuns kulturkatalog för hösten 2019 och annonser i Norrtälje Tidning samt Fornminnesföreningens hemsida och sociala medier.

lördag 2 november

Allhelgonadag med vandring på Nya kyrkogården

Eva och Hans Landberg berättar om några f.d. Norrtäljebor.

Plats och tid: Samling vid kapellet på Nya kyrkogården klockan 14.00.

Andra evenemang med anknytning till år 1719

Under året planeras många olika evenemang av olika aktörer inom kommunen för att uppmärksamma 300-årsminnet av rysshärjningarna. Bland annat kommer Stockholms läns hembygdsförbund att ordna en kryssning i härjningarnas spår den 8-9 september med Birka Princess. Håll utkik på rederiets hemsida: www.birka.se där information kommer att publiceras fortlöpande.

Alla Fornminnesföreningens arrangemang sker i samarbete med ABF.

Staden som gick upp i rök

I sommar blir det tre hundra år sedan Norrtälje brändes ner av ryska trupper. Staden utplånades och handlingar och arkivmaterial som förvarades i rådhus och kyrka gick till största delen förlorade.

Året 1719 utgör en tidshorisont som vi har svårt att blicka bakom. Arkeologin ger oss vanligtvis ett föns-ter mot en äldre tid, men i Norrtälje är stadsarkeolo-gin nästan uppseendeväckande försummad. Djupa kulturlager i stadens ursprungliga och centrala delar schaktades bort på 1960-talet utan någon som helst kontroll. Ingen uppmätning eller kartering gjordes av syllstensrader, grundmurar och källare, ingen var med och hindrade att föremål och skärvor, som kunnat da-tera byggnader och tomter, försvann i schaktmassorna. Så har det, med enstaka undantag, fortsatt ända fram till i dag. För all framtid är möjligheten att lära mer om stadens tidiga historia borta.

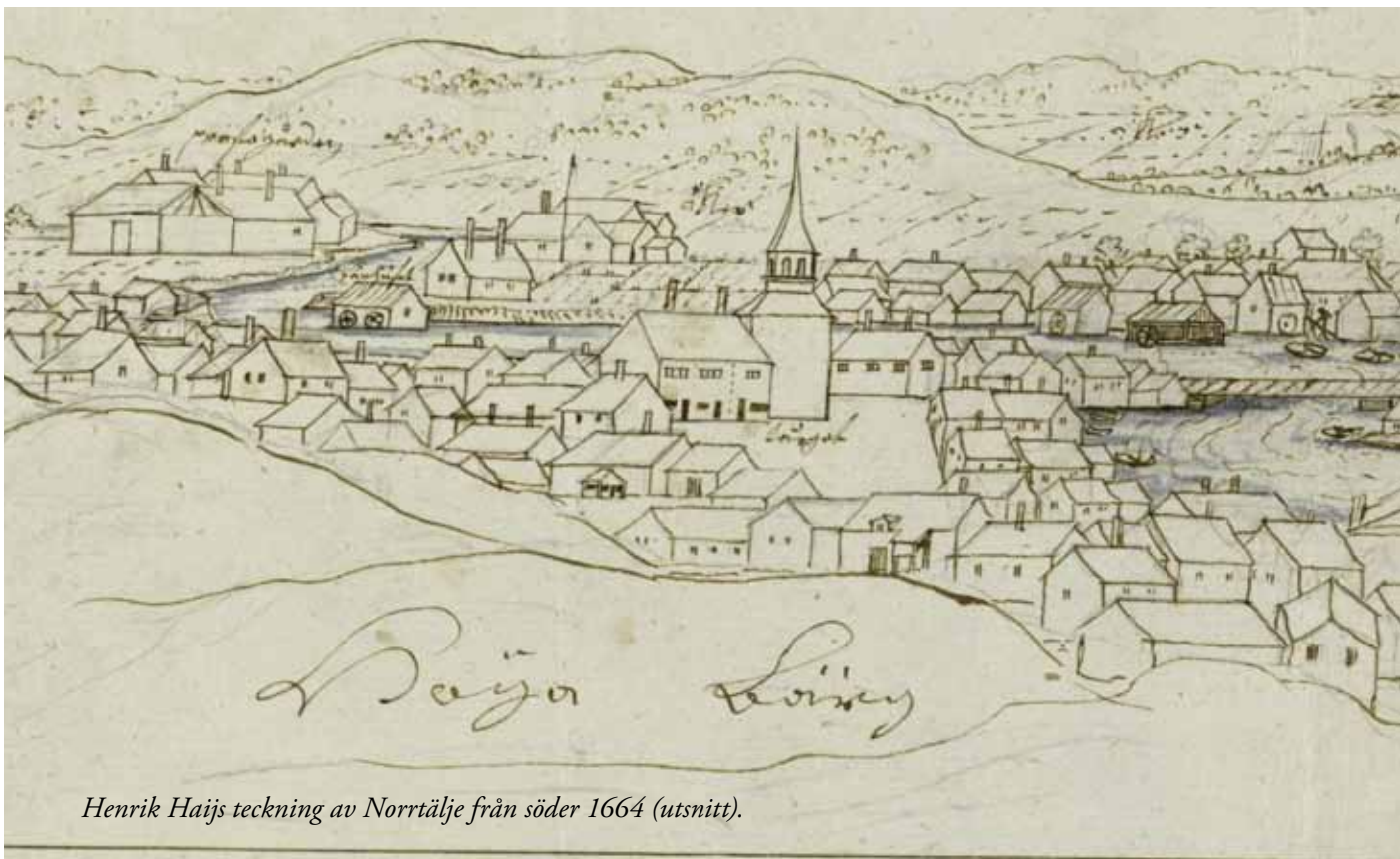
Bland arkeologer är Norrtälje okänt för den inkom-petens som staden visat och visar då det gäller förmåga att hantera fornlämningar. I de fall då arkeologer ändå släpps fram och får göra utgrävningar vid exploatering

är det oftast ändå för sent. Marken är redan tidigare utschaktad eller omörd.

Lennart Jansson och Urban Johansson med flera gav för trettio år sedan ut ett häfte i Fornminnesförening-ens skriftserie Hundare och skeppslag. Häftet, som var nummer tretton i serien, fick titeln ”Staden som ryssar-na brände” och försökte ge en bild av det Norrtälje som för all tid försvann den där sensommardagen 1719 då ryska trupper lade staden i aska. Författarna ger en bra bakgrund till händelsen och en detaljerad beskrivning av händelseförloppet, men missar två av de viktigaste källorna som beskriver hur staden såg ut före den ödes-digra branden. Det är Henrik Haijs teckning av staden från söder 1664 och Lars Kietzlings konceptkarta.

1600-talets Norrtälje

Henrik Haij var född 1631 i Stockholm och blev löjt-nant vid Fortifikationen 1658. Vid Fortifikationen fanns vid den här tiden den några år äldre fortifika-tionsingenjören Eric Dahlbergh. Inspirerad av utländ-ska praktverk skulle Eric Dahlbergh komma att ta sig an uppgiften att publicera ett bokverk med illustratio-ner som visade och glorifierade ”det gamla och nuva-

Henrik Haijs teckning av Norrtälje från söder 1664 (utsnitt).

rande Sverige” - Suecia Antiqua et Hodierna. I början av 1660-talet reste Dahlbergh runt i främst mälardelarna och tecknade stadsvyer och antika monument. Med sig hade han ibland även tecknande kollegor från Fortifikationen, bland andra Henrik Haij. Det var Haij som fick i uppdrag att teckna utsikten över Norrtälje, men hans teckning kom aldrig att ligga till grund för något av kopparsticken i det färdiga verket.

Det färdiga planschverkets kopparstick ger oftast en storslagen men överdriven och orealistisk bild av motiven, men skisserna och förlagorna, särskilt Haijs, ger däremot en mycket realistisk bild av de verkliga förhållandena.

Henrik Haij har placerat sig på en klippa i Södra bergen och blickar ut över 1600-talets Norrtälje. Det har bara gått 40 år sedan staden grundades, men bebyggelsen är redan tät. Norrtäljeån slingrar sig från vänster till höger genom bilden. Längst till höger ser vi ett palissadliknande pålverk. Det ser ut som om ån skulle kantas av plank. Mellan de båda pålraderna står präntat med liten stil: ”inlåpet från Siön”.

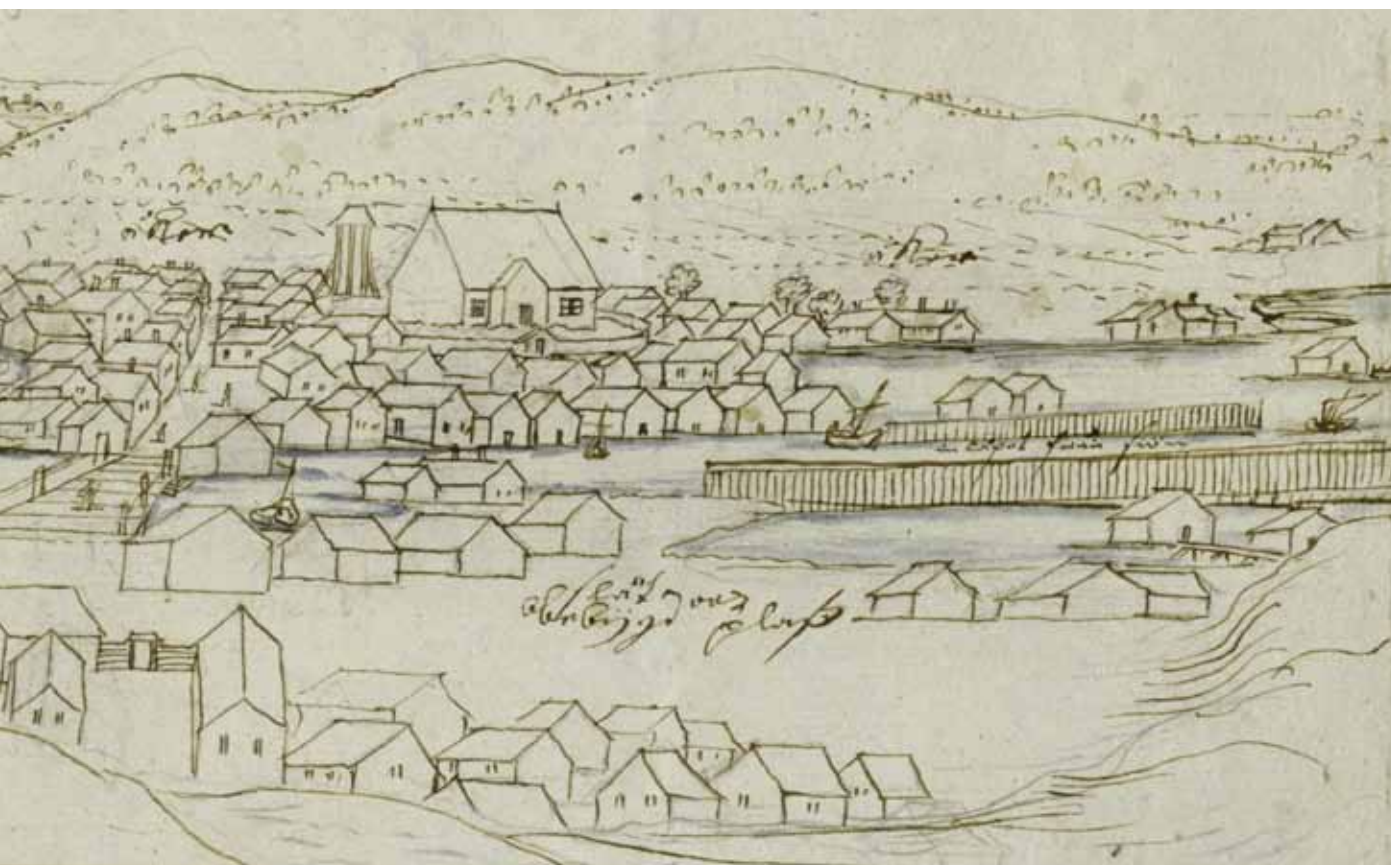
Pålarna har slagits ner för att hålla tillbaka de massor av dy och slam som annars skulle täppa igen åmynningen och hindra sjöfarten upp till fiskehamnen och lastageplatsen vid Lilla Torget. Någon egentlig hamn i modern mening fick inte Norrtälje förrän i slutet av 1800-talet. Åvattnet förde med sig stora mängder slam

ut i Norrtäljefjärden. Då hastigheten på det strömmande vattnet avtog sjönk slampartiklarna till botten och bildade ett deltalandskap av stora grunda gyttjebankar eller till och med öar. Genom ”kanalen” av pålar hölls vattnet i gång så att slampartiklarna avsattes längre bort från åmynningen.

Rakt framför tecknaren löper Lilla Brogatan över den lite skevt tecknade bron och vänster om kyrkan bort mot stadens utkant. En liten utvidgning av gatan direkt efter bron är Lilla Torget. Där gatan slutar har tecknaren skrivit ”åker”. Det är det som vi i dag kallar Djupgårdet - dalgången där Roslagsgatan nu löper fram upp mot Vätövägen. Kyrkan har tecknats överdrivet stor, vilket vi nog får se som ett utslag av tidens värdeperspektiv. Även rådhuset och prästgården har avbildats något förstorade. Kyrkan har en separat klockstapel och omges av en bogårdsmur med stiglucka.

Ett myller av byggnader

Henrik Haij har inte bemödat sig om att individuellt teckna alla de olika byggnaderna. Han har snarare markerat bebyggelsen med schablonmässiga hussymboler, och möjligen kan vi anta att han överdrivit antalet byggnader. Det är dock inte helt säkert. Varje gård bestod ända in till mitten av 1800-talet av ett stort antal byggnader. Förutom ett eller flera boningshus hade varje gård separata stall, ladugårdar, vagnbodar,

visthusbodar, vedbodar, bryggghus, hönshus, foderlador och sjöbodar. Det borde vimlat av hus precis som det ser ut på Haijs teckning.

På teckningens vänstra halva läser vi texten "Höga bärg" och ovanför syns en tornförsedd kyrkoliknande byggnad och texten "tårget". Det är i själva verket rådhuset vid Stora Torget. Haijs teckning är den enda avbildning vi känner till av stadens första rådhus, så när som på en skiss av tornspiran, tillskriven Eric Dahlbergh. Just att vi har två sinsemellan liknande skisser av tornet gör att vi får anta att rådhuset verkligen sett ut just så, med ett osymmetriskt placerat torn. Själva rådhusets fasad är detaljrikt studerad och markerad på teckningen med två rader knutskallar som antyder timrade mellanväggar. Rådhuset är den enda byggnad på teckningen som har två våningar. Övervåningens små fönster har ritats med fönsterluckor, men det är undervåningen som är det verkligt intressanta. Här har tecknaren ritat tre salubodar med separata ingångar och bodluckor. Det finns fler liknande exempel, från andra håll i landet, på rådhus som haft affärslokaler i bottenvåningen - affärslokaler som ägts av staden och hyrts ut till torghandel och marknadsdagar.

Några byggnader vid Stora Torget är så detaljrikt återgivna att man förstår att de, liksom gården i förgrunden med sin port i planket, måste vara studerade på plats.

Mitt i bilden, där ån kröker, ligger "Gröna ön" med sågkvarn och två mjölkvarnar. Den främre av kvarnarna är mycket noggrant tecknad och ser ut att vara panelad eller troligare byggd i restimmerteknik.

Längst till vänster i bilden ligger "prostgården" med sina stora uthus. Mitt emot på andra sidan ån syns Gevärshuset. En klunga byggnader, och något som kan tolkas som en flaggstång med vimpel, ligger på backen ovanför ett större hus med två höga skorstenar. Nere vid ån ser vi fabriks borrhjul med sina två vattenhjul. Ända upp till "Gröna ön" syns roddbåtar och prämar på ån och nedanför Lilla Brogatan ser vi segeljakter med mast och rigg.

Lantmätarens arbetsmaterial

Den andra källan till vår kunskap om hur Norrtälje såg ut före 1719 är Lars Kietzlinghs konceptkarta från 1722.

Lars Kietzlingh var extra ordinarie lantmätare i Stockholms län och fick i uppdrag att upprätta en reviderad stadsplan inför stadens återuppbyggnad. Den stadsplan eller karta över staden som han presenterade 1722 följer i stora drag, men inte i detalj, det utseende staden hade innan den brändes ner. Oftast återges olika

Lars Kietzlinghs konceptkarta över Norrtälje 1722 (utsnitt).

kopievarianter av den färdiga kartan, men det är Kietzlinghs arbetsmaterial, den så kallade konceptkartan, som är den mest intressanta. På konceptkartan finns stadens gatunät och tomtgränser, som de såg ut före branden, markerade med prickade linjer. Över dessa har de nya gatorna och gränserna markerats med hel-dragna linjer. Genom att studera kartan får vi en tydlig bild av hur 1600-talets gatunät låg i förhållande till dagens.

Vi ser hur Hantverkargatan löpte genom Fabriks området i en betydligt mer böljande och organisk form än den gata som stakades ut genom området efter branden. Även Tullportsgatan hade tidigare en "mjukare" sträckning och närmar sig Stora Torget i en svag kurva som möts av Posthusgatans kurvatur. Förhållandet antyder att gatusträckningen är äldre än torget och en del av stadens ursprungliga nät av vägar och stigar. Kietzlingh drar fram två nya gator genom kvarteren söder

om ån. Dels Gröna gränd, som inte fanns före branden, dels Nya Hantverkargatan som löper längs ån parallellt med Tullportsgatan.

Lantmätaren hade stora problem att få Norrtäljes borgare att acceptera de nya tomtgränserna. Hans arbete saboterades, och de stolpar han slog ner i marken för att markera de nya gränserna rycktes upp. Därför blev aldrig gatorna riktigt så raka som de framstår på kartan. Husraden längs Tullportsgatans norra sida invid Stora Torget bevarar än i dag något av den gamla kurvaturen. Vikens gränd, som på kartan skissats vinkelrät mot Tullportsgatan, pekar fortfarande iväg mer åt nordväst, och Nya Hantverkargatan blev över huvud taget aldrig av.

Öster om Lilla Torget skär den helt nydragna Nygatan tvärs genom tomterna i de gamla kvarteren. En äldre gata som löpt diagonalt genom kvarteren Pan större och Fågeln har lagts igen på konceptkartan, men

den ger än i dag ett avtryck i kvarterets tomtgränser. Lilla Torget och Sjötullsgatan låg tidigare lite längre norrut och Lilla Brogatan vidgade sig tydligt ner mot ån och stadens lastageplats.

Så kan vi fortsätta, gata för gata, kvarter för kvarter, och jämföra hur Norrtäljes gatunät såg ut innan staden brändes ner 1719, och hur lantmätare Kietzlingh önskade se den återuppbyggd.

Gator och vägar kan ses som fornminnen - tröga fornminnen som envist ligger kvar där de en gång lagts eller dragits fram. Staden som ryssarna brände finns därför kvar än i dag i stadens mönster. Här och där längs de raka gatorna står hus som tar spjörn och försöker vrida sig lite efter en sedan länge försvunnen krök i vägen. Om vi bara har ögonen med oss kan vi faktiskt kika lite bortom 1719 års tidshorisont.

Hans Landberg

Roslagens Fornminnesförening

c/o Kerstin Sandberg
Domherrevägen 6A
761 61 Norrtälje

Roslagens Fornminnes- och Hembygdsförening

Föreningen bildades 1918 för att vårda, bevara och sprida kunskap om Roslagens historia. På senare tid har föreningen alltmer kommit att fungera som en hembygdsförening för Norrtälje stad.

Föreningen är dessutom stiftare av Roslagsmuseet och Torsten Nordströms museum.

Som medlem får du varje år programbladet hemskickat och dessutom stöder du Roslagsmuseet och blir en kulturperson bland andra kulturpersoner i Norrtälje.

Årsavgift

Årsavgiften är 100 kronor per person och lägger du till ytterligare 100 kronor får du dessutom tidningen Ledungen som ges ut av Stockholms läns hembygdsförbund. Den kommer ut med fyra påkostade och innehållsrika nummer per år. Möjligheten för nya medlemmar att få Ledungen gäller bara den som blir medlem under början av året.

Betala avgiften på **bankgiro 631-9925** helst före den 31 mars, och glöm inte att skriva ditt namn.

Styrelsen fram till årsmötet 2019

Anders Thornström ordförande 076 314 16 87

Hans Landberg vice ordförande 0176 146 10

Kerstin Sandberg skattmästare 070 542 89 30

Lena Jonsson sekreterare

Thomas Malmström 0176 22 46 26

Leif Holmström 070 531 42 91

Eva Landberg 0176 146 10

Ann Olsén Ehrnstén 070 849 38 53

Mail:

roslagensfornminne@gmail.com

Hemsida:

www.hembygd.se/roslagen

Lennarts träd

Under senhösten 2018 planterades ett träd till Lennart Janssons minne i museiparken. Trädet, som är en oxel - Roslagens eget vådräd - har skänkts av Roslagsmuseets vänner.

EU:s nya dataskyddsregler

Från och med den 25 maj 2018 gäller nya dataskyddsregler, som reglerar hur personuppgifter får hanteras av bland annat företag och organisationer. Roslagens Fornminnes- och Hembygdsförening registrerar endast uppgifter om medlemmarnas namn och adress, och andra liknande uppgifter som behövs för föreningens administration. Uppgifterna i medlemsregistret lämnas inte ut till någon utomstående, och när ett medlemskap upphör tas uppgifterna bort.